

УДК 323.281:316.647.6[321.64(091)«1972/1973»

DOI: 10.20535/2307-5244.59.2024.318886

Б. В. Паска

ORCID: 0000-0002-5452-5254

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

B. Paska

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

**РЕПРЕСІЇ КДБ ПРОТИ ДИСИДЕНТІВ
ЄВГЕНА ПРОНЮКА ТА ВАСИЛЯ ЛІСОВОГО
В КОНТЕКСТІ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПОГРОМУ
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ
1972–1973 рр.**

*KGB Repression against Dissidents Yevhen Pronyuk
and Vasyl Lisovyi in the Context of the General Pogrom
of the Ukrainian National Movement in 1972–1973*

У статті проаналізовано розправу Комітету державної безпеки (КДБ) над київськими дисидентами Євгеном Пронюком та Василем Лісовим під час хвилі репресій 1972–1973 рр. Розкрито суть протестної активності інакодумців у першій половині 1972 р. проти посилення репресивного тиску з боку режиму, простежено оперативно-агентурні заходи КДБ, досліджено хід спецоперації щодо затримання Є. Пронюка та В. Лісового, вивчено слідчо-судову розправу над дисидентами.

Ключові слова: Євген Пронюк, Василь Лісовий, український дисидентський рух, Комітет державної безпеки (КДБ), радянський режим, репресії.

In January 1972, a large-scale wave of arrests of leading figures of the Ukrainian national movement was organized by the efforts of the State Security Committee (KGB) during the partial implementation of the «Block» secret case. One of the few representatives of the Ukrainian intelligentsia who dared to speak out against the repressive actions of the authorities were the Kyiv philosophers Yevhen Pronyuk and Vasyl Lisovyi. The regime's massacre of them was part of the KGB's comprehensive measures to suppress the Ukrainian national movement in the first half of the 1970's. The purpose of the article is a comprehensive and in-depth study of the KGB's persecution of dissidents Ye. Pronyuk and V. Lisovyi during the wave of repressions in 1972–1973. The tasks of the study are to reveal the essence of the dissidents' protest activity in the first half of 1972, to trace the operational-agency measures of the KGB, to cover the course of the special operation regarding the detention of Ye. Pro-

nyuk and V. Lisovyi, and to analyze the process of the subsequent investigation and trial of the dissidents.

The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special-historical methods. A cross-analysis and comparison of information from historical sources of various origins was carried out to establish an objective picture of events. The scientific novelty is due to the introduction into scientific circulation of a complex of little-known documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, which allow us to reveal the essence of the repressive policy of the Soviet regime against Ukrainian dissidents in the early 1970s. In the article, for the first time, a comprehensive analysis of the methods and measures of the KGB in the organization of repressions against Ye. Pronyuk and V. Lisovyi was carried out, the special operation regarding the detention of dissidents was analyzed, and the course of the investigation and trial against them was studied.

The author concludes that the attempts of Ye. Pronyuk and V. Lisovyi to protest against the intensification of repression met with a fairly quick reaction from the Soviet regime. In the process of the KGB's persecution of Ye. Pronyuk and V. Lisovyi, three successive stages can be distinguished: 1) February — June 1972 — operational-agency measures; 2) June 21 — July 6, 1972 — special operation regarding detention; 3) July 1972 — December 1973 — investigation and trial. During the first stage, in order to collect information about the illegal activities of Ye. Pronyuk, V. Lisovyi and their associates, KGB employees actively used the agent network, informants, and the external surveillance service. The reason for the dissidents' detention was their attempt to spread the text of the «Open letter to the Members of the Central Committee of the CPSU and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine» authored by V. Lisovyi by sending it to party bodies and Ukrainian writers. Thanks to the assistance of the agency network, the KGB employees managed to organize the detention of Ye. Pronyuk directly during the attempt to distribute the document; at the same time, V. Lisovyi was also behind bars. Tracking and specific actions of punitive bodies during the special operation against philosophers were under constant control of the higher party leadership of the Ukrainian SSR.

During the investigation, the KGB employees used methods of moral and psychological pressure against the prisoners, tried to intimidate them, and attempted to obtain cross-examinations from them against each other. The authorities successfully used the carefully staged trial of dissidents to prevent the Kyiv scientific intelligentsia. The show trial of the dissidents who protested against the general pogrom of the Ukrainian intelligentsia in 1972 once again confirmed the hard line of the regime in the confrontation with dissidents.

Keywords: Yevhen Pronyuk, Vasyl Lisovyi, Ukrainian dissident movement, State Security Committee (KGB), Soviet regime, repression.

Актуальність дослідження. Вивчення репресій каральних органів проти українського національного руху в усі періоди існування Радянського Союзу є актуальною тематикою в сучасній вітчизняній історіографії. Всебічні наукові дослідження репресій Комітету державної безпеки (КДБ) проти українських дисидентів дають змогу усвідомити масштаб проблем, які організував владний режим, і з якими стикалися борці за українську незалежність у 1960–1980-х рр. У цьому контексті показовою й найрезонанснішою репресивною акцією КДБ, спрямованою на придушення українського національного руху, була проведена в 1972–1973 рр. хвиля арештів, котра отримала назву «генеральний погром».

Постановка проблеми. У січні 1972 р. зусиллями КДБ у ході часткової реалізації секретної справи «Блок» організовано масштабну хвилю затримань провідних діячів українського національного руху з шістдесятницького середовища. За ґратами опинилися, зокрема, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Олександр Сергієнко, Василь Стус, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонюк, Данило Шумук у Києві, В'ячеслав Чорновіл, Ірина Калинець, Іван Гель, Михайло Осадчий, Стефанія Шабатура у Львові та ін. Протести проти репресивної хвилі 1972 р. виявилися не такими масштабними, як після арештів 1965 р. У середині 1960-х рр., через декілька днів після хвилі затримань національно свідомих представників української інтелігенції, відбувся знаковий відкритий виступ проти арештів за участі Івана Дзюби, В'ячеслава Чорновола та Василя Стуса на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків». Окремі суди над інакодумцями супроводжувались акціями їх підтримки, заяви протесту проти посилення репресій підписували десятки осіб (найрезонанснішими були «Лист 78-ми» у листопаді 1965 р. та «Лист 139-ти» у квітні 1968 р.), а в самвидаві з'явилася низка правозахисних праць (зокрема, «Правосуддя чи рецидиви терору?» і «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)» В. Чорновола, «Репортаж із заповідника імені Берія» Валентина Мороза). Після арештів 1972 р. суспільна атмосфера була зовсім іншою. Учасники руху спротиву, що залишилися на волі, були значною мірою залякані та не спромоглися на помітні акції спротиву. Одними з небагатьох представників української інтелігенції, які наважилися виступити проти генерального погрому дисидентства 1972 р., були співробітники Інституту філософії Академії наук (АН) УРСР Євген Пронюк (1936–2023) та Василь Лісовий (1937–2012). Розправа режиму над ними була складовою комплексних заходів КДБ щодо придушення українського національного руху в першій половині 1970-х рр.

Гіпотеза дослідження. Арешт Є. Пронюка і В. Лісового радянськими каральними органами і подальша судова розправа над ними були реакцією режиму на спроби дисидентів протестувати проти генерального погрому української національно свідомої інтелігенції. Спецоперація КДБ щодо затри-

мання дисидентів була ретельно спланованою акцією, а метою слідства було добитися повного «визнання провини» та «каяття» з боку політв'язнів.

Історіографія дослідження. Розправа КДБ над дисидентами Є. Пронюком і В. Лісовим у 1972–1973 рр. належить до малодосліджених сторінок сучасної вітчизняної історіографії. У класичній праці Георгія Касьянова частково проаналізовано дисидентську діяльність Є. Пронюка та В. Лісового в контексті спротиву української інтелігенції хвилі репресій 1972 р. (Касьянов, Г. 2019, с. 177–178). Анатолій Русначенко ретельно дослідив зміст та основні ідеї «Відкритого листа до членів ЦК КПРС і ЦК КП України» авторства В. Лісового, який розглядав як один із ключових проявів українського національно-визвольного руху в першій половині 1970-х рр. (Русначенко, А. 1998, с. 194–195). Дослідники Юрій Данилюк і Олег Бажан під час вивчення основних форм опору радянському тоталітарному режиму проаналізували підготовку й зміст номеру самвидавного часопису «Український вісник», який підготувала група Є. Пронюка і В. Лісового (Данилюк, Ю. & Бажан, О. 2000, с. 76).

Окремі аспекти спецоперації КДБ 1972–1973 рр. проти українського національного руху в рамках секретної справи «Блок» віддзеркалились у працях Олега Бажана (Бажан, О. 2013), Ярослава Антонюка (Antoniuk, Ya. 2019), Богдана Паски (Паска, Б. 2022), Юрія Шаповала (Шаповал, Ю. 2023). Протистояння українського національного руху з радянськими спецслужбами у 1970-х рр. віддзеркалено в статтях Я. Антонюка і Володимира Трофимовича (Антонюк, Я. & Трофимович, В. 2021), Руслана Сіромського та Володимира Качмара (Siromskiy, R. & Kachmar, V. 2022). Комплексно вивчав журнал «Український вісник», який виходив за редакцією В. Чорновола протягом 1970–1972 рр., Василь Деревінський (Derevinskyi, V. 2023). Заходи КДБ проти членів редакції відновленого після хвилі репресій «Українського вісника» в середині — другій половині 1970-х рр. досліджено у розвідці Б. Паски (Paska, B. 2022).

Тим не менше, розправа КДБ над Є. Пронюком і В. Лісовим фактично залишилася поза увагою сучасних українських істориків. Використання спецслужбою таємних оперативних заходів проти дисидентів і їх однодумців, перебіг слідства й судового процесу наразі не віддзеркалені в науковій літературі.

Наукова новизна зумовлена введенням у науковий обіг комплексу мало-відомих документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), які дають змогу розкрити суть репресивної політики радянського режиму проти українських дисидентів на початку 1970-х рр. У статті вперше комплексно проаналізовано методи та заходи КДБ в організації репресій проти Є. Пронюка та В. Лісового, проаналізовано спецоперацію щодо затримання дисидентів, вивчено перебіг слідства й судового процесу над ними.

Джерельна база й методологія дослідження. Основою джерельної бази статті стали раніше засекречені матеріали ГДА СБУ, а саме фонду 16 «Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР»¹. Переважно це спеціальні та інформаційні повідомлення керівництва КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР на адресу Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) та московського центру, які описують заходи спецслужби, спрямовані на придушення «групи Є. Пронюка та В. Лісового». Чимало інформації прозгаданих дисидентів міститься у доповідних записках КДБ, присвячених справі групової оперативної розробки «Блок», спрямованої проти активних діячів українського національного руху. Не менш важливою групою джерел стали мемуари і спогади учасників дисидентського руху — самих Є. Пронюка (Пронюк, Є. 2012) і В. Лісового (Лісовий, В. 2010), а також Василя Овсієнка (Овсієнко, В. 2007–1; Овсієнко, В. 2007–2), Світлани Кириченко (Кириченко, Р. 2013) та Івана Русина (Русин, І. 2015). Методологічною основою статті є принципи об’єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Було проведено перехресний аналіз і зіставлення інформації історичних джерел різного походження для встановлення об’єктивної картини подій. Задля визначення місця групи Є. Пронюка й В. Лісового в дисидентському русі досліджуваного періоду використовувалася схема Я. Сека про співіснування двох парадигм національного руху — національно-визвольної (спиралася на досвід збройної боротьби ОУН і УПА в формі підпільних організацій) та націоналізаційної (мала на меті боротьбу за реальну суверенізацію УРСР, проявлялась у легальній чи напівлегальній діяльності інтелігенції) (Секо, Я. 2015). Відповідно до цієї схеми дисидентську діяльність Є. Пронюка та В. Лісового можна віднести до політичного крила націоналізаційної парадигми.

Метою статті є всебічне і комплексне вивчення розправи КДБ над дисидентами Є. Пронюком і В. Лісовим під час хвилі репресій 1972–1973 рр. До завдань дослідження відносимо такі: розкрити суть протестної активності інакодумців у першій половині 1972 р., проаналізувати оперативно-агентурні заходи КДБ, простежити хід спецоперації щодо затримання Є. Пронюка та В. Лісового, вивчити слідчо-судову розправу над дисидентами.

Виклад основного матеріалу. Протягом 1960-х рр. і Є. Пронюк, і В. Лісовий брали активну участь у поширенні літератури самвидаву, були близькі до київського шістдесятницького середовища. Уродженець сучасної Івано-Франківщини Є. Пронюк працював науковим співробітником Інституту філософії з 1962 р., а 1964 р. написав анонімну статтю «Стан і завдання українського визвольного руху» (Пронюк, Є. 2012, с. 10–13), яка набула значного поширення в середовищі шістдесятників. 1965 р. його допитували пра-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16: Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР.

цівники КДБ у справах дисидентів, заарештованих у результаті першої хвилі репресій. Наступного року був виключений із партії, відсторонений від наукової роботи в Інституті філософії та переведений в інститутську бібліотеку на посаду бібліографа. У 1969–1970 рр. проти дисидента відкривали кримінальну справу за поширення антирадянських документів, але через загрошення у нього відкритої форми туберкульозу до арешту й судової розправи справа так і не дійшла¹. Уродженець Київщини В. Лісовий став науковим співробітником Інституту філософії 1969 р., а через два роки захистив кандидатську дисертацію. З кінця 1960-х рр. він зблизився із Є. Пронюком; разом дисиденти обговорювали необхідність зростання в українському суспільстві національної свідомості, вели відповідні розмови з колегами та обмінювалися нелегальною літературою. Тісні контакти філософи підтримували з одним із найвпливовіших представників шістдесятницького середовища Є. Сверстюком².

Після січневих арештів 1972 р. Є. Пронюк та В. Лісовий вирішили активізувати дисидентську діяльність, протестуючи проти хвилі репресій³. При цьому з огляду на значне посилення тиску з боку режиму було вирішено відмовитися від відкритих акцій спротиву та максимально використовувати конспірацію.

Як говорив В. Лісовий близькому знайомому студенту Василю Овсієнку: «Звичайно, ми могли б удвох із тобою влаштувати демонстрацію протесту проти арештів. Вона триватиме одну чи дві хвилини. Чи буде це ефективно? Очевидно, що треба розповсюджувати якісь тексти, котрі мали б певний вплив на громадську думку» (Овсієнко, В. 2007–1, с. 23).

Зрештою, найвагомішими протестними акціями Є. Пронюка та В. Лісового в першій половині 1972 р. стали підготовка 6-го «екстремного» випуску самвидавного журналу «Український вісник», написання і спроба розповсюдження «Відкритого листа до членів ЦК КПРС і ЦК КП України». До умовної неформальної групи інакодумців, яка сформувалася навколо філософів у вказаний період та в той чи інший спосіб підтримувала їхні дії, можна віднести студентів Василя Овсієнка, Івана Гайдука, Раїсу Сидоренко, інженера-конструктора Людмилу Стогноту, співробітників Інституту філософії Миколу Роженка, Світлану Кириченко, Василя Бишовця, Вікторію Цимбал, Сергія Кудру та ін.⁴ (Лісовий, В. 2010; Овсієнко, В. 2007–2, с. 263–278; Пронюк, Є. 2012, с. 132).

Однією з основних причин арештів у січні 1972 р. було видання дисидентського нелегального часопису «Український вісник». За редакцією

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 234–236.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 237; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 273–274.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 274.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1040. Арк. 230; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 234–242; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 272–274.

В. Чорновола в 1970–1971 рр. у самвидавці побачили світ 5 випусків цього журналу, який сильно дратував очільників радянського режиму й КДБ. У Є. Пронюка з'явилась ідея видавати часопис далі й підготувати його черговий, 6-й випуск. Завданнями такого кроку дисиденти вважали, з одного боку, продемонструвати незламність українського руху, висловити моральну підтримку як політв'язням, так і їхнім однодумцям на волі, а з іншого — відвести підозри від ув'язнених друзів, більшість із яких звинувачували власне у підготовці та поширенні «Українського вісника» (Лісовий, В. 2010; Овсієнко, В. 2007–2, с. 275).

Протягом січня — лютого 1972 р. Є. Пронюк та В. Лісовий зібрали інформацію про заарештованих представників української інтелігенції, підготували короткі біографічні довідки про них, обґрунтували несправедливість розправи владного режиму над ними. Як свідчать спогади В. Лісового, відомості про жертв «січневого покоосу» збирав переважно Є. Пронюк (Лісовий, В. 2010). З цієї метою він протягом січня — лютого 1972 р. мав зустрічі з представниками київського дисидентського осередку, які залишилися на волі — Іваном Русиним, Юрієм Бадзьом та Світлоною Кириченко, Галиною Севрук, Михайлиною Коцюбинською та ін. (Кириченко, С. 2013, с. 19–26; Русин, І. 2015, с. 219–225). На прохання Є. Пронюка чимало біографічної інформації зібрала його колега по роботі в Інституті філософії С. Кириченко. Пізніше дисидентка згадувала зміст записки, яку передав їй під час однієї з розмов у січні 1972 р. Є. Пронюк: «Спробуємо таки видати наступне число “Вісника”. Основна тема: арешти. Якнайповніша інформація про січневі репресії. Найкоротші біографічні дані арештованих — саме це я просив би зробити вас» (Кириченко, С. 2013, с. 21). Також до чергового випуску «Українського вісника» мали увійти, окрім відомостей про заарештованих осіб, документи «Завдання “Українського вісника”», есе засудженого 1970 р. історика Валентина Мороза «Замість останнього слова», а також текст листа музейного працівника Бориса Ковгара до майора КДБ Віктора Даниленка (Лісовий, В. 2010; Овсієнко, В. 2007–2, с. 276)¹.

Останній документ під назвою «Громадянину слідчому Даниленку Віктору Нечипоровичу, майору КДБ» заслуговує на особливу увагу. Його автор Борис Ковгар протягом другої половини 1960-х — початку 1970-х рр. був активним учасником київського дисидентського середовища, спілкувався з Є. Сверстюком, І. Гончаром, О. Сергієнком та ін., а також брав участь у діяльності народного хору «Гомін», яким керував Леопольд Яценко. Водночас 1966 р. в результаті профілактичних бесід КДБ був завербований спецслужбою, із ним встановили «оперативні відносини». Слідчі КДБ неодноразово проводили з Б. Ковгаром «виховні розмови», проте він так і не став надійним агентом каральних органів. Зрештою, в лютому 1971 р. оперативний

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 69.

зв'язок із музейним працівником було припинено¹. На початку 1972 р., у відповідь на посилення репресій Б. Ковгар написав декілька текстів, у яких розкрив суть профілактичної та агентурно-оперативної роботи КДБ проти українського національного руху². Один із цих текстів наприкінці лютого 1972 р. потрапив до рук Є. Пронюка та, зрештою, ввійшов до «Українського вісника». Як пізніше згадував В. Овсієнко: «То був убивчий для КГБ лист! Борис Ковгар там розповідає, як КГБ засилало його як шпигуна в середовище шістдесятників» (Овсієнко, В. 2007–1, с. 25).

Черговий номер «Українського вісника» готували протягом березня — квітня 1972 р. в умовах суворой секретності й конспірації та за активної участі студентів Київського державного університету Василя Овсієнка, Івана Гайдука та Раїси Сидоренко, яких залучив В. Лісовий. Євген Пронюк роздобув друкарську машинку, яку за посередництва І. Гайдука передав для Р. Сидоренко. Остання надрукувала 10 примірників «Українського вісника» та окремо шість примірників есе В. Мороза «Замість останнього слова». При цьому, за вказівкою Є. Пронюка, друк мав відбуватись у рукавичках і відповідно до інших інструкцій обережності. Технічні операції — купівлю паперу, розкладення видрукуваного тексту — під час виготовлення випуску часопису виконував В. Овсієнко. Зрештою, через І. Гайдука та В. Овсієнка примірники «Українського вісника» отримали В. Лісовий та Є. Пронюк. У подальшому дисиденти зробили певні кроки щодо розповсюдження видрукуваного номера журналу, з яким було ознайомлено близько 10 осіб із кола української інтелігенції та студентства. Зокрема, в травні 1972 р. В. Овсієнко за порадою В. Лісового передав 4 примірники «Українського вісника» мешканці Львова К. Висоцькій, яка згодом ознайомила з ними Л. Савченко. Протягом квітня — травня цього ж року В. Овсієнко ознайомив із примірником часопису щонайменше 8 знайомих із київської молоді (Лісовий, В. 2010; Овсієнко, В. 2007–1, с. 25; Овсієнко, В. 2007–2, с. 276–277, 284–286).

Протестна активність Є. Пронюка та В. Лісового щодо підготовки 6-го випуску «Українського вісника» потрапила в поле зору КДБ наприкінці лютого 1972 р. завдяки діяльності агентурної мережі. Євген Пронюк 21 лютого за посередництва дисидента Івана Русина зустрівся з таким собі Євгеном Михайлюком, який виявився агентом КДБ під кодовим ім'ям «Овід»³ (Русин, І. 2015, с. 224–228). Метою Є. Пронюка було знайти надійну квартиру, де можна було би безпечно видрукувати випуск часопису, а також пошук фінансів для оплати цієї роботи. Інформатор КДБ дізнався про плани дисидентів підготувати близько 150 примірників журналу, який мав би мати обсяг 25 друкованих сторінок. Після отримання цієї інформації керівництво

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 128–130; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 2–3.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 11–74.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 68–70; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 274.

КДБ при РМ УРСР поставило оперативникам завдання отримати текст екстренного випуску «Українського вісника» і, залежно від його змісту, зробити необхідні кроки для попередження поширення часопису в суспільстві¹. У наступні місяці для стеження за дисидентами працівники КДБ використовували, окрім агентів та інформаторів, також службу зовнішнього спостереження (службу «НН») та оперативну техніку².

Через декілька днів, 23 лютого, працівники КДБ отримали сигнал про дії Є. Пронюка від завербованої працівниці Інституту філософії АН УРСР. Дисидент звертався до неї з проханням допомогти у розмноженні рукописного тексту «Громадянину слідчому...» авторства Б. Ковгара³. У наступні кілька місяців кадебісти, як свідчать матеріали доповідних записок на адресу вищих партійних органів, переключилися на розправу саме над Б. Ковгаром. Наприкінці лютого 1972 р. вказівку притягнути його до відповідальності дав особисто перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест⁴. У підсумку, колишнього агента КДБ у квітні 1972 р. заарештували, а через декілька місяців режим розправився над ним шляхом психіатричних репресій⁵. На середину квітня 1972 р., коли номер часопису вже був готовий, кадебісти якраз активізували розправу над Б. Ковгаром. Одночасно вони звітували про «комплекс оперативних заходів», які проводилися щодо Є. Пронюка і його близьких знайомих⁶. Доповідні записки від червня 1972 р., присвячені діяльності київських дисидентів, підтверджують те, що працівники спецслужби не володіли інформацією про видання журналу⁷. Очевидно, фактор переключення уваги КДБ на Б. Ковгара, а також уміле використання видавцями «Українського вісника» методів конспірації, призвели до того, що каральні органи не зауважили виготовлення та розповсюдження журналу київськими дисидентами в березні — квітні 1972 р.

Друга протестна акція дисидентської групи — написання і поширення «Відкритого листа...» В. Лісового — була менш успішною з погляду протистояння з КДБ, проте зуміла отримати певний суспільний резонанс. Як свідчать матеріали каральних органів, відразу після репресивної хвилі, у січні 1972 р. В. Лісовий написав лист із протестом проти арештів і мав наміри збирати під ним підписи. Проте, порадившись зі знайомими, вирішив відмовитися від збору підписів в умовах посилення реакції⁸. Згодом, у березні — квітні 1972 р. доповнений текст листа філософ передав на перегляд і редагування Є. Пронюку та літературознавцю Юрію Бадзю (Кириченко, Р. 2013,

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 68–70.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 274.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 127–128.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 132; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 2–10.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 250–251.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1040. Арк. 229–230.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 272–281.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 237.

с. 52). У квітні 1972 р. працівники КДБ звітували про стеження за В. Лісовим через завербованих працівників Інституту філософії.

Зафіксовані в приватній бесіді фрази дисидента свідчать про його налаштованість на подальшу боротьбу, фінальною метою якої мала б бути незалежність України: «Зараз форма протестів змінилася. Якщо раніше практикувалося робити це колективно, то тепер переважають протести одиночок... Україна стала центром революційної боротьби і тепер ми можемо пишатися тим, що живемо і працюємо в цьому центрі... Завдання інтелігенції — будити національну самосвідомість. Зараз необхідно втягувати якомога більш людей в цю діяльність, відповідно підготувати народ, а потім уже відкрито висувати політичні лозунги і, зокрема, про вихід України зі складу СРСР»¹.

За спогадами самого В. Лісового, остаточний текст «Відкритого листа...» був готовий у другій половині травня 1972 р. (Лісовий, В. 2010). У цьому досить розлогому політичному документі філософ намагався обґрунтувати незаконність арештів українських дисидентів, іменував політичні статті 62 («антирадянська агітація і пропаганда») та 187-І («поширення завідомо неправдивих вигадок, що паплюжать радянський лад») Кримінального кодексу (КК) УРСР незаконними, прямо характеризував політику «зближення націй» і формування «єдиного радянського народу» як геноцид українців, пропонував провести відкриту дискусію в партії з національного питання. Хоча формально лист адресувався вищому партійному керівництву, але насправді призначався для широкого кола читачів і подальшого поширення в самвидаві. Наприкінці документа В. Лісовий, підкреслюючи свою солідарність зі заарештованими дисидентами, просив владу заарештувати й судити також і його². Такий крок філософа був свідченням високого ступеня його особистої мужності й самосвідомості.

Василь Лісовий та Євген Пронюк вирішили виготовити близько 100 копій листа для поширення. Планували розіслати його текст в усі обкоми та окремі міськкоми КПУ, редакції радянських періодичних видань, до Спілки письменників України (СПУ) та інших радянських республік, обласні організації СПУ, інші творчі спілки, а також на домашні адреси близько 60 українських письменників, серед яких були Р. Братунь, І. Вільде, М. Вінграновський, О. Гончар, В. Дрозд, П. Загребельний, Р. Іванчук, Л. Новиченко, Б. Олійник, П. Панч, М. Руденко, М. Стельмах, Ю. Щербак та ін.³

До активних дій щодо розмноження листа Є. Пронюк та В. Лісовий перейшли в другій половині червня 1972 р. Дисиденти намагалися діяти максимально обережно та з використанням конспірації. Вони були добре знайомі з методами роботи КДБ, намагалися уникати ситуацій, які б дава-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 155–156.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 349–373.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 47–53.

ли змогу документувати їхню діяльність. Зв'язок із однодумцями та передачу документів здійснювали через посередників, намагалися виявити зовнішнє спостереження з боку працівників служби «НН» КДБ. Зустрічі проводили, як правило, у відкритих малолюдних місцях, а під час бесід у помешканнях обмінювалися записками, які відразу спалювали. Старалися не залишати ніяких доказових матеріалів своєї діяльності. Те, що В. Лісовий проживав у комунальній квартирі з шістьма сусідами, створювало серйозні труднощі для КДБ в контексті організації таємного обшуку в його помешканні (зокрема, для перевірки наявності в нього рукопису «Відкритого листа...»)¹.

Тим не менше, протягом кількох місяців стеження за Є. Пронюком, В. Лісовим, їхніми колегами і близькими знайомими працівникам КДБ вдалося зібрати чимало інформації про дисидентську активність філософів. Зрештою, 19 червня 1972 р. на стіл нового першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького (замінив П. Шелеста у травні 1972 р.) лягло інформаційне повідомлення керівництва спецслужби про групу співробітників Інституту філософії АН УРСР, які «допускають ворожі та ідеологічно шкідливі дії». Основну увагу в документі було приділено саме Є. Пронюку та В. Лісовому, які, на думку каральних органів, мали на меті очолити національний рух в Україні. Також акцентувалося на окремих дисидентських проявах з боку їх колег Василя Бишовця, Вікторії Цимбал, Миколи Роженка, Сергія Кудри та Світлани Кириченко. Кадебісти робили висновок про недостатність політико-виховної роботи в Інституті та звітували про заходи оперативної перевірки щодо його працівників².

Тому й не дивно, що майже відразу кроки дисидентів щодо поширення тексту «Відкритого листа...» В. Лісового опинилися під пильним наглядом каральних органів. Створення численних копій документа Є. Пронюк вирішив доручити друкарці Раїсі Поліциній, яка декілька років перебувала в дисидентському оточенні, познайомила з Є. Сверстюком. Як свідчать матеріали архівів КДБ, з 1968 р. Р. Поліцина була агенткою спецслужби під кодовим іменем «Валя» та активно використовувалася для «розробки» київських інакодумців³ (Лісовий, В. 2010). Саме агентка «Валя» відіграла ключову роль в успішній спецоперації КДБ щодо затримання Є. Пронюка та В. Лісового.

Сама спецоперація тривала декілька тижнів наприкінці червня — на початку липня 1972 р. Коротко проаналізуємо її хід. 21 червня Є. Пронюк за посередництва колеги В. Цимбал викликав Р. Поліцину на зустріч та дав їй доручення розмножити «Відкритий лист...» В. Лісового й працю Івана

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 274.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 234–242.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 347–348; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 275.

Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Через п'ять днів друкарку відвідав В. Овсієнко, який від імені Є. Пронюка передав їй відповідні матеріали для друку; лист В. Лісового планувалося видрукувати в 100 екземплярах, а трактат І. Дзюби — у 8–9 екземплярах¹. Агентка, очевидно, відразу повідомила кураторів із КДБ про ці дії дисидентів. Уже 27 червня голова спецслужби В. Федорчук повідомив про них В. Щербицького, якому разом із доповідною запискою надіслали повний текст отриманого від «Валі» «Відкритого листа...»². 30 червня В. Овсієнко передав Р. Поліції конверти і список адрес, куди дисиденти планували надіслати примірники документа. Того самого дня цей список опинився в руках кадебістів і теж був відправлений першому секретарю ЦК КПУ³.

Оперативники, що працювали з друкаркою, дали завдання їй виконати прохання Є. Пронюка і розмножити лист, що й було зроблено до 5 липня. Дотримуючись вимог конспірації, Є. Пронюк цього дня намагався забрати готові примірники через посередництво знайомої працівниці Інституту мовознавства АН УРСР Лариси Масенко, проте агентка за вказівкою кадебістів відмовилася передавати документи. Зрештою, 6 липня Є. Пронюк особисто забрав у Р. Поліції надруковані матеріали, і майже відразу його затримали працівники каральних органів на ст. Святошино в Києві з портфелем, де було 75 екземплярів «Відкритого листа...» і 112 конвертів із надрукованими адресами для його розсилки. Оскільки дисидент практично до останнього ретельно дотримувався вимог конспірації, для працівників КДБ було дуже важливо затримати його «на гарячому», що й успішно реалізували⁴.

Одночасно В. Лісовий 5 липня надіслав наявні у нього примірники документа у партійні органи, а ще один передав для ознайомлення заступнику директора Інституту філософії П. Йолану. Наступного дня дисидента теж було затримано і доставлено у слідчий ізолятор КДБ. Віталій Федорчук негайно повідомив про результати спецоперації В. Щербицькому, який схвалив арешт і подальше кримінальне переслідування затриманих дисидентів, а також розпорядився довести інформацію про Є. Пронюка та В. Лісового до відома ЦК КПРС, а також керівництва Інституту філософії АН УРСР⁵. 8 липня дисидентів заарештували, а 12–13 липня про успішну спецоперацію повідомлено кремлівський центр⁶.

Слідство у справі Є. Пронюка та В. Лісового тривало 15 місяців протягом липня 1972 р. — жовтня 1973 р. Проти політв'язнів систематично вико-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 275–276.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 347.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 47–51.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 163–164.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 163–168.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 272–281.

ристовувалися різні методи морального та психологічного тиску, залякування. Поведінка й бесіди Є. Пронюка в слідчому ізоляторі контролювалися з використанням внутрішньокамерного агента «Кузнєцова»¹.

Василь Лісовий згадував про використання повторюваних звуків для негативної дії на його нервову систему під час перебування в камері: «Частота використання та інтенсивність звуків (ступінь їх подразливості) наростала поступово і стала для мене серйозною проблемою... У міру того, як сила і частота використання цих звуків посилилась, у мене розвинувся головний біль (очевидно, нервового характеру), що був локалізований, як мені здавалось, у районі сонячного сплетіння...» (Лісовий, В. 2010).

Як метод залякування використовувалися також психіатричні експертизи та погрози відправити дисидентів на примусове психіатричне лікування (Овсієнко, В. 2007–1, с. 36–37).

Під час допитів Є. Пронюк відмовлявся спілкуватися зі слідчими й давати покази, неодноразово оголошував голодування, протестуючи проти незаконного арешту. Визнаючи поширення ним «Відкритого листа...», він відмовлявся називати імена осіб, які йому допомагали. 28 липня 1972 р. дисидент подав заяву на ім'я ЦК КПРС із описом суспільної атмосфери страху та залякування в середовищі української інтелігенції після хвилі репресій, вимагаючи відправити до України спеціальну партійну комісію для з'ясування ситуації². Василь Лісовий на першому етапі слідства теж не йшов на контакт зі слідством, відмовлявся відповідати на запитання, оскільки не визнавав обґрунтованості звинувачення. Проте з часом усе-таки змушений був дати детальні покази про виготовлення та розповсюдження самвидавних документів, причетних до цього знайомих. За спогадами дисидента, він почав називати імена причетних до виготовлення «Відкритого листа...» осіб (зокрема, В. Овсієнка) після зміни слідчого на доброзичливішого у жовтні 1972 р., що, очевидно, було продуманим психологічним кроком з боку КДБ. Новий слідчий зумів схилити в'язня написати 30 жовтня заяву на адресу голови КДБ при РМ УРСР із детальним описом підготовки документа (Лісовий, В. 2010). Попереднє слідство у справі Є. Пронюка та В. Лісового працівники КДБ завершили 6 квітня 1973 р. і передали Прокурору УРСР для передачі до суду³.

Проте невдовзі слідство було поновлено у зв'язку з затриманням В. Овсієнка, який після липневих арештів намагався не припиняти дисидентську діяльність. Після закінчення університету він став працювати вчителем у с. Ташань на Київщині. Педагог поширював «Відкритий лист...» В. Лісового серед знайомих, написав декілька власних праць із критикою радянсько-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 280.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 102–112.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1022. Арк. 138.

го режиму, намагався виховувати в національному дусі учнів старших класів. У листопаді 1972 р. він планував протестувати проти посилення репресій шляхом самоспалення, проте зрештою відмовився від таких дій. Після виклику на допит у листопаді 1972 р. кадебісти активізували оперативну перевірку молодого вчителя. В результаті стеження було встановлено, що В. Овсієнко «вороже налаштований, серед свого оточення допускає антирадянські, націоналістичні висловлювання»¹.

Зрештою, 5 березня 1973 р. його затримано, а невдовзі заарештовано. На перших допитах учитель не дав необхідних слідчим показів про зв'язки з Є. Пронюком та В. Лісовим та іншу діяльність у річці руху спротиву². У квітні 1973 р. кадебісти вирішили повторити у випадку В. Овсієнка вже апробований номер із заміною слідчого, а також пригрозили запроторити в'язня до психіатричної лікарні.

Як свідчать спогади дисидента, такі кроки каральних органів дали результати: «Це здалося мені страшнішим смерті. І я почав потроху поступати. Спершу в тому, що, як мені здавалося, вони вже ніби й без мене знають. Я зізнався, що саме Василь Лісовий давав мені самвидав» (Овсієнко, В. 2007–1, с. 36).

Під час подальших допитів В. Овсієнко змушений був повідомити слідчим про успішну таємну підготовку в дисидентській групі 6-го випуску «Українського вісника» в березні — травні 1972 р. У зв'язку з цими показами справу Є. Пронюка та В. Лісового відправили на дорозслідування, до неї долучили матеріали на В. Овсієнка. Фактично працівники КДБ дізналися про підготовку випуску самвидавного журналу аж за рік після його появи, що ще раз свідчить про успішність конспіративних дій видавців.

У червні 1973 р. керівництво спецслужби звітувало В. Щербицькому: «У ході розслідування, яке проводилося з використанням оперативних матеріалів, ОВСІЄНКО, а потім ПРОНЮК і ЛІСОВИЙ були викриті у виготовленні та поширенні березневого (1972 р.) випуску “Українського вісника”»³.

Остаточне слідство в рамках об'єднаної справи Є. Пронюка, В. Лісового та В. Овсієнка завершилося 5 жовтня 1973 р.⁴ Архівна справа, за спогадами В. Овсієнка, складалася з 47 томів по 200–300 сторінок кожен (Овсієнко, В. 2007–1, с. 39). Усього дисидентам інкримінували понад 300 епізодів, пов'язаних із виготовленням і поширенням самвидавної літератури, а також веденням «антирадянської агітації і пропаганди в усній формі». Проте найвагомішими епізодами слідства, звичайно, стали кейси підготовки «Українського вісника» та написання й поширення «Відкритого листа...» В. Лісового. Було отримано «викривальні» покази від близько 50 свідків. Мате-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1018. Арк. 100–101; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1020. Арк. 280–285, 329–330.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1020. Арк. 284.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1025. Арк. 8.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1027. Арк. 328.

ріали щодо І. Гайдука, Р. Сидоренко та ще близько 10 близьких знайомих підслідних працівники КДБ виділили в окремі справи для подальшої «оперативної перевірки»¹.

Оскільки у процесі слідства кадебістам вдалося отримати достатню кількість показів свідків, а також особисті зізнання політв'язнів, керівництво спецслужби запропонувало організувати над Є. Пронюком, В. Лісовим та В. Овсієнком відкритий судовий процес у Києві. Метою такого підходу була в першу чергу загальна профілактика столичної інтелігенції. Виходячи з важливості суду над дисидентами, В. Федорчук вважав за необхідне доручити його ведення особисто голові Київського обласного суду Й. Цупренку. Для протидії можливим протестним заходам з боку інших дисидентів, близьких і рідних підсудних було виділено наряди зі співробітників КДБ, Міністерства внутрішніх справ (МВС) і т. зв. «народних дружинників»². Напередодні та під час суду працівники каральних органів посилено стежили за представниками київського дисидентського середовища на волі, а також за поведінкою самих підсудних³.

Судовий процес тривав понад два тижні (21 листопада — 6 грудня 1973 р.). Дисиденти були фактично позбавлені можливості захищатися, адже їхні адвокати, які, очевидно, діяли з відома КДБ, пропонували підсудним «розкаятися у здійснених злочинах», що, нібито, мало б «полегшити їх захист». Зрештою, В. Овсієнко під час судових дебатів повністю визнав себе винним, дав детальні покази про дисидентську активність, а також про дії товаришів по нещастю. При цьому молодий учитель засудив «антирадянську націоналістичну діяльність і висловив завірення, що своєю чесною працею спокутує вину перед радянським народом»⁴. Тим не менше, за оперативними даними КДБ, така поведінка В. Овсієнка була тільки тактичним ходом, щоб отримати мінімальний термін ув'язнення, «зберегти себе» і потім «продовжити свою справу»⁵. Василь Лісовий визнав свою участь у виготовленні й розповсюдженні самвидавних матеріалів, проте заявив, що не вважає ці дії злочинними, а такими, що відповідають його світоглядним переконанням. Понад те, філософ відкрито виступив проти репресій з боку радянської влади проти інакодумців⁶. Євген Пронюк своєю чергою теж визнав, що поширював самвидав, ініціював розповсюдження екстремного номеру «Українського вісника», проте заявив, що журнал не був «антирадянським», а мав на меті захистити незаконно заарештованих КДБ осіб. На запитання про усне здійснення «антирадянської агітації і пропаганди» Є. Пронюк від-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1027. Арк. 333–335.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1027. Арк. 336.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1030. Арк. 8–12.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1030. Арк. 8–9.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1030. Арк. 90.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1030. Арк. 10.

повідати відмовився, очевидно, щоб не наражати на небезпеку політичних переслідувань інших людей¹.

У ході процесу було допитано 39 свідків, і практично всі вони дали потрібні слідству покази проти ув'язнених. На цьому фоні справжнім подвигом видавався вчинок інженера Романа Юськіва, який відмовився давати свідчення проти Є. Пронюка та зробив заяву, що його попередні покази були отримані під тиском слідчого². В залі суду перебували представники Інститутів філософії, літератури, історії, мистецтвознавства, фольклору і етнографії, держави і права АН УРСР, Київського державного університету, Спілки журналістів, товариства «України» та ін. Абсолютна більшість із них схвально оцінювали розправу над дисидентами³. Що цікаво, під час судового процесу працівники КДБ не зафіксували жодної спроби представників київського дисидентського середовища якось протестувати чи відкрито висловлювати підтримку ув'язненим⁴. Такий стан справ був викликаний у першу чергу попередньою майже дворічною кампанією репресій і залякування з боку влади, під час якої найактивніші інакодумці вже опинилися за ґратами або в психлікарнях, а також загальним настроєм розгубленості в середовищі дисидентів. Зокрема, дружина Є. Пронюка Галина Дідківська у бесіді зі знайомим заявила, що становище підсудних безвихідне, «немає ніяких надій на успішний результат суду»⁵. В підсумку всі три дисиденти були визнані винними за Ст. 62, ч. 1 та отримали тривалі терміни покарання: Є. Пронюк — 7 р. позбавлення волі й 5 р. заслання, В. Лісовий — 7 р. позбавлення волі й 3 р. заслання, а В. Овсієнко — 4 р. позбавлення волі⁶.

Висновки. Отже, київські філософи Є. Пронюк і В. Лісовий на 1972 р. уже мали значний досвід дисидентської діяльності, були близькими до київського шістдесятницького середовища. Вони сформували навколо себе неформальну групу однодумців, куди входили окремі працівники Інституту філософії АН УРСР та представники студентської молоді. Після хвилі арештів української опозиційної інтелігенції в першій половині 1972 р. Є. Пронюк і В. Лісовий намагалися протестувати проти «закручування гайок» шляхом підготовки чергового випуску нелегального журналу «Український вісник», написання і спроби розповсюджувати «Відкритий лист до членів ЦК КПРС і ЦК КП України». Це наштовхнулося на швидку реакцію радянського режиму в формі активізації репресій проти філософів. У розправі КДБ над Є. Пронюком і В. Лісовим можна виділити три послідовні етапи: 1) лютий — червень 1972 р. — агентурно-оперативні заходи; 2) 21 червня —

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1030. Арк. 50.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1030. Арк. 51.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1030. Арк. 10.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1030. Арк. 91.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1030. Арк. 52.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1030. Арк. 109–110.

6 липня 1972 р. — спецоперація щодо затримання; 3) липень 1972 — грудень 1973 рр. — слідство і судова розправа.

Під час першого етапу метою працівників КДБ стало збирання інформації про нелегальну діяльність Є. Пронюка, В. Лісового та їхніх однодумців. Активно використовувались агентурна мережа, інформатори каральних органів, служба зовнішнього спостереження. У КДБ було відомо про намагання дисидентів підготувати черговий випуск «Українського вісника» вже з кінця лютого 1972 р. Проте завдяки вмілій конспірації філософів оперативникам так і не вдалося зафіксувати появу журналу навесні 1972 р. Стеження за дисидентами було важливою передумовою переходу режиму до відкритих репресій проти них. Приводом до затримання Є. Пронюка та В. Лісового стала їх спроба розповсюдити текст «Відкритого листа...» через його надсилання у партійні органи, СПУ та видатним українським літераторам. Завдяки сприянню друкарки Р. Поліциної (агентки «Валі») працівникам КДБ вдалося організувати затримання Є. Пронюка безпосередньо під час спроби поширити документ¹; одночасно за ґратами опинився і В. Лісовий. Вистежування та конкретні дії каральних органів під час спецоперації проти філософів перебували на постійному контролі у вищого партійного керівництва УРСР.

Під час слідства працівники КДБ використовували методи морального й психологічного тиску проти ув'язнених, намагалися їх залякати, отримати перехресні покази один проти одного, зуміли допитати кілька десятків свідків. Тільки після арешту В. Овсієнка та його показів до обвинувачення долучили підготовку 6-го випуску «Українського вісника». Поведінка заарештованих на попередньому слідстві дещо відрізнялася: якщо Є. Пронюк проявляв значний рівень безкомпромісності, намагався не давати покази проти інших дисидентів, то В. Лісовий та В. Овсієнко після посилення психологічного тиску змушені були піти на контакт зі слідством. Втім, щиро «каяття» і «визнання провини» з боку політв'язнів кадебісти не досягли. Відкритий та ретельно зрежисований судовий процес над дисидентами влада успішно використала для профілактики київської наукової інтелігенції. Показова розправа над дисидентами, які протестували проти генерального погрому української національно свідомої інтелігенції, вкотре підтвердила жорстку лінію режиму в протистоянні з інакодумцями. Зрештою, залякане й розгублене дисидентське середовище наприкінці 1973 р. не зуміло організувати помітних акцій на підтримку засуджених.

Перспективними напрямками досліджень вважаємо детальний аналіз архівно-слідчої справи Є. Пронюка, В. Лісового та В. Овсієнка 1972–1973 рр., вивчення розправи КДБ над Борисом Ковгаром, а також розкриття подальшого протистояння політв'язнів проти радянського режиму в умовах перебування в колоніях та на засланні.

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 166, 274–278.

Антонюк, Я. & Трофимович, В. 2021. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті — початок 1990-х рр.). *Український історичний журнал*. Вип. 3. С. 114–125. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.114>.

Бажан, О. 2013. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Вип. 143. С. 30–36.

Данилюк, Ю. & Бажан, О. 2000. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.)*. Київ: Рідний край.

Касьянов, Г. 2019. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*. Київ: Кліо.

Кириченко, С. 2013. *Люди не зі страху. Українська сага: Спогади*. Київ: Смолоскип.
Лісовий, В. 2010. *Спогади*. [Online]. Available at: <https://museum.khpg.org/1281364212>. (дата звернення 28.08.2024).

Овсієнко, В. 2007. *Світло людей: Мемуари та публіцистика*. У 2 кн. Кн. 1. Харків: Харківська правозахисна група; Київ: Права людини.

Овсієнко, В. 2007. *Світло людей: Мемуари та публіцистика*. У 2 кн. Кн. 1. Харків: Харківська правозахисна група; Київ: Права людини.

Паска, Б. 2022. Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 52. Т. 3. С. 14–20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.

Пронюк, Є. 2012. *За хліб не платять свободою*. Київ: Фенікс.

Русин, І. 2015. *Невільничі мандри*. Харків: Видавництво права людини.

Русначенко, А. 1998. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Секо, Я. 2015. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х — середині 1980-х рр. *Україна — Європа — Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 15. С. 198–210.

Шаповал, Ю. 2023. Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*. Вип. 5. С. 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.

Antoniuk, Ya. 2019. «Dobosh Case»: the Biggest Failure of ZCh OUN Security Services in Resistance to KGB Apparatus. *Sumy Historical and Archival Journal*. № 32. P. 20–26. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i32.p.20.

Derevynskyi, V. 2023. «The Ukrainian Herald» — a Journal of the Ukrainian Resistance (1970–1972). *East European Historical Bulletin*. № 29. P. 173–183. DOI: [10.24919/2519-058X.29.292929](https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292929).

Paska, B. 2022. The KGB Measures Against the Editorial Board of the Restored Self-Published Magazine «Ukrainskyi Visnyk» under the Ukrainian SSR Council of Ministers (the Mid — Second Half of the 1970s). *East European Historical Bulletin*. № 25 P. 200–212. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269579>.

Siromskyi, R. & Kachmar, V. 2022. Ukrainian Canadian Committee Activities in Information and Analytical Materials of the KGB of the Ukrainian SSR. *East European Historical Bulletin*. № 24. P. 205–213. DOI: [10.24919/2519-058X.24.264748](https://doi.org/10.24919/2519-058X.24.264748).

Antoniuk, Ya. & Trofymovych, V. 2021. Protyborstvo spetssluzhzb zakordonnykh tsentriv OUN iz KDB (1960-ti — pochatok 1990-kh rr.) [The Struggle of the Special Services of the Foreign Centers of the OUN Against the KGB (1960s — Early 1990s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Vyp. 3. S. 114–125. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.114>. [in Ukrainian].

Bazhan, O. 2013. Spetsoperatsiia KDB URSR «Blok»: rozrobka, khid, naslidky [Special Operation of the KGB of the Ukrainian SSR «Block»: Development, Progress, Consequences]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*. Vyp. 143. S. 30–36. [in Ukrainian].

Danyliuk, Yu. & Bazhan, O. 2000. *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh — 80-ti rr. XX st.) [Opposition in Ukraine (Second Half of the 1950s — 1980s of the 20th Century)]*. Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].

Kasianov, H. 2019. *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv [Dissent: the Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement of the 1960s — 1980s]*. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].

Kyrychenko, s. 2013. *lyudy ne zi strakhu. ukrainska saha: spohady [People Are Not Out of Fear: Ukrainian Saga: Memories]*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Lisovyi, V. 2010. *Spohady [Memories]*. [Online]. Available at: <https://museum.khpg.org/1281364212>. (Accessed 28.08.2024). [in Ukrainian].

Ovsienko, V. 2007. *Svitlo liudei: Memuary ta publitsystyka. U 2 kn. Kn. 1 [People's Light: Memoirs and Journalism. In 2 books. Book 1]*. Kharkiv: Kharkivska pravozakhysna hrupa; Kyiv: Prava liudyny. [in Ukrainian].

Ovsienko, V. 2007. *Svitlo liudei: Memuary ta publitsystyka. [People's Light: Memoirs and Journalism]*. U 2 kn. Kn. 2. Kharkiv: Kharkivska pravozakhysna hrupa; Kyiv: Prava liudyny. [in Ukrainian].

Paska, B. 2022. Sichnevyi pohrom ukrainskoho dysydentskoho rukhu 1972 r.: do pytannia pro khronolohiiu i masshtaby [The January Pogrom of the Ukrainian Dissident Movement of 1972: to the Question of Chronology and Scale]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Vyp. 52. T. 3. S. 14–20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>. [in Ukrainian].

Proniuk, Ye. 2012. *Za khlib ne platiat svobodoiu [Freedom is not Paid for Bread]*. Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].

Rusyn, I. 2015. *Nevilnychi mandry [Slave Travels]*. Kharkiv: Vydavnytstvo prava liudyny. [in Ukrainian].

Rusnachenko, A. 1998. *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh — pochatok 1990-kh rokiv [National Liberation Movement in Ukraine: mid-1950s — Early 1990s]*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].

Seko, Ya. 2015. Kontseptualni problemy rozvytku ukrainskoho natsionalnogo rukhu v seredyni 1950-kh — seredyni 1980-kh rr. [Conceptual Problems of the Development of the Ukrainian National Movement in the Mid-1950s — Mid-1980s.] *Ukraina — Yevropa — Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*. Vyp. 15. S. 198–210. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. 2023. Sprava Ivana Dziuby z vidstani piv stolittia [The Case of Ivan Dzyuba from a Distance of Half a Century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Vyp. 5. S. 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>. [in Ukrainian].

Antoniuk, Ya. 2019. «Dobosh Case»: the Biggest Failure of ZCh OUN Security Services in resistance to KGB Apparatus. *Summary Historical and Archival Journal*. № 32. P. 20–26. DOI: <https://doi.org/10.21272/shaj.2019.i32.p.20>. [in English].

Derevynskyi, V. 2023. «The Ukrainian Herald» — a Journal of the Ukrainian Resistance (1970–1972). *East European Historical Bulletin*. № 29. P. 173–183. DOI: [10.24919/2519-058X.29.292929](https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292929). [in English].

Paska, B. 2022. The KGB Measures against the Editorial Board of the Restored Self-Published Magazine «Ukrainskyi Visnyk» under the Ukrainian SSR Council of Ministers (the Mid — Second Half of the 1970s). *East European Historical Bulletin*. № 25 P. 200–212. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269579>. [in English].

Siromskyi, R. & Kachmar, V. 2022. Ukrainian Canadian Committee Activities in Information and Analytical Materials of the KGB of the Ukrainian SSR. *East European Historical Bulletin*. № 24. P. 205–213. DOI: [10.24919/2519-058X.24.264748](https://doi.org/10.24919/2519-058X.24.264748). [in English].